

також і те, що запорожці не становили окремої політичної сили з власними інтересами, були байдужі до перетворень в Османській імперії і брали участь у внутрішньо турецьких подіях настільки, наскільки того вимагала ситуація. Інтереси їх безпосереднього сюзерена – браїлівського паші – цікавили запорожців набагато більше, ніж позиція Порти чи будь-які заходи турецьких султанів.

Svitlana Kayuk

Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII century

The article devoted to relationship between Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII centuries. On the background of inner politic events in Ottoman Empire was represented service of Cossacks on Danube to leaders of Ottoman Empire, participation of Cossacks in putting down a rebellion of Pazvand-oglu.

УДК 94(477):357.1-058.22:7.041

Ольга Ковалевська

“ЗАДУНАЙСЬКИЙ ЗАПОРОЖЕЦЬ” І “ДУНАВЕЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ” У ВИДАННІ “З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ” Д. ЯВОРНИЦЬКОГО, С. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО ТА М. САМОКИША

Стаття присвячена історії створення образів “Задунайського запорожця” та “Дунавецької Запорозької Січі” на сторінках альбому “З української старовини”, виконаного С.Васильківським та М.Самокишем за участі Д.Яворницького. Крім того, розглядається питання достовірності цих зображень та можливості їхнього використання як достовірного зображувального джерела.

Козацтво, як суспільна верства, та Запорозька Січ, як його військово-політична організація, певним чином трансформуючись, проіснували з XV до початку XIX ст. Неабияке значення для кращого розуміння особливостей історичного розвитку, побуту та традицій запорожців протягом визначеного історичного періоду, має дослідження комплексів різноманітних джерел, у тому числі, й зображувальних. Історія Задунайської Січі, що проіснувала за межами сучасних українських земель з 1775 по 1828 рр., є унікальною в сенсі майже цілковитої відсутності зображувального матеріалу, порівнянно із забезпеченням іконографічними джерелами історії козацької верстви та Запорозької Січі за Дніпровськими порогами протягом 1656 – 1775 рр.

Саме тому, на увагу дослідників заслуговують ілюстративні матеріали, представлені в альбомі “З української старовини”, виданому у 1900 р.³²⁸. Цей проект був задуманий художниками

³²⁸ З української старовини. Альбом. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.

С.Васильківським і М. Самокишем ще у 1898 р. як продовження альбому офортів “Живописна Україна”, виконаного рукою Т.Г.Шевченка. Всі портрети та малюнки людей в альбомі “З української старовини” виконав аквареллю С.Васильківський, а численні батальні, побутові та пейзажні сцени – М.Самокиш. Оскільки це видання замислювалося як розповідь про історичне минуле України, то підготовлений художниками матеріал мав бути прокоментований та пояснений істориком. За рекомендацією І.Рєпіна, який товаришував із Д.Яворницьким, останнього було залучено до роботи над проектом. Вже відомий на той час історик, Д.Яворницький, у популярній формі розповів на сторінках видання про історію України, про війну українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, про державний устрій України, побут і звичаї українців.

З двадцяти аркушів-малюнків, з яких складався альбом, образи запорожців відтворювали п'ять: №10, 11, 12 – “Типи запорожця”; №14 – “Січковий дід, абшинтований (відставний)”; №13 – “Задунайський запорожець”, виконаних рукою С.Васильківського. Для виконання вінєток перших чотирьох малюнків, які робив М.Самокиш, були використані матеріали з колекції клейнодів Преображенського собору у Санкт-Петербурзі, з музею О.Поля у Катеринославі, з колекції Д.Яворницького та Г.Алексєєва, а також із Краківського музею кн.Чарторийських та музейних зібрань Парижа. До того ж, М.Самокиш очевидно використав й деякі матеріали з власного зібрання С.Васильківського, в якому були зібрані художником краєвиди, побутові сцени та малюнки пам'яток української архітектури та орнаментики разом з автентичними пам'ятками мистецької старовини України. Як свідчать біографічні матеріали художника, М.Самокиш дуже уважно поставився до своєї праці, тому біля сотні зображених ним предметів військового спорядження, одягу та побуту вийшли дуже реалістичними і могли розглядатися як достовірні зображувальні джерела з історії озброєння українського козацького війська, військового одягу та побуту козаків (див. ілюстрації с. 201).

Винятком стала робота над аркушем №13, на якому були зображені задунайський козак та Дунавецька Січ (1814-1828). Як свідчить підпис під зображенням, малюнки робилися не з натури і не на українському етнографічному та ілюстративному матеріалі. Образ задунайського запорожця відтворювався С.Васильківським за малюнком, який мистився в паризькому альбомі французького імператора Наполеона III. Водночас зображення краєвиду місця розташування Дунавецької Січі в гирлі Дунаю у вінєтці відтворювалося М.Самокишем за малюнком Лупулеску (псевдонім Ф. Вовка). Останній виконав свій малюнок у вигляді начерку з натури десь у середині – другій половині XIX ст.

При огляді та аналізі 13-го аркушу згаданого художньо-історичного альбому, цілком логічно виникло кілька запитань: чому,

шукаючи історичні, етнографічні та зображувальні матеріали для роботи над альбомом, авторам не вдалося виявити відповідні українські матеріали, які б можна було використати для відтворення образу задунайського козака; водночас, яким чином потрапило зображення запорожця до імператорського альбому Наполеона III (1808-1873), ставши згодом першоджерелом при роботі над образом задунайського запорожця, і чи можна вважати це зображення достовірним та розглядати його як зображувальне джерело?

Як вдалося з'ясувати, виявити необхідні матеріали з історії та матеріальної культури запорожців за Дунаєм, наприкінці XIX – на початку XX ст. дійсно було досить складно. В тексті альбому, підготовленого Д.Яворницьким, подавалася доволі коротка інформація про часи перебування запорожців на турецькій території, виникнення та функціонування Дунавецької Січі, розкривалося питання географії її розташування, внутрішнього устрою та подавався приблизний перелік кошових отаманів. Очевидно, що сам Д.Яворницький дуже мало знав про історію перебування козаків у турецьких володіннях і його знання опиралися на відомості відомого на той час антрополога, археолога та етнографа – Ф. Вовка³²⁹. Останній, протягом 1879-1905 рр., перебуваючи на еміграції, неодноразово відвідував райони Добруджі та колишніх волостей Коша Дунавецької Січі і за результатами цих експедицій видав кілька праць, присвячених українському та російському населенню цього регіону. Його матеріали частково друкувалися на сторінках часопису “Киевская старина”, зокрема у 1883 р.³³⁰. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відомості про історію Дунавецької Січі були надто обмеженими. Ще більшою мірою це стосувалося наявності зображувальних джерел. В межах Російської імперії вони були відсутні.

Яким чином з'явилося і потрапило до імператорського альбому Наполеона III зображення задунайського козака, малюнок якого відтворив в альбомі “З української старовини” С.Васильківський, невідомо. Можна лише висловити припущення щодо того, коли саме і за яких обставин це могло статися. Наполеон III у 1854 р. втрутився у конфлікт Туреччини та Росії. Разом із Великобританією Франція взяла участь у Східній війні 1853-1856 рр. на боці Туреччини. Цілком можливо, що перебуваючи в турецьких володіннях, хтось з французьких військових міг робити замальовку колишнього задунайського козака, а пізніше подарувати її імператору, або малюнок міг бути зроблений навмисно, на виконання наказу військового командування французької армії (або навіть самого Наполеона III), і згодом потрапив до альбому монарха. Відповідно С.Васильківський та М.Самокиш могли познайомитися зі змістом цього альбому (чи альбомів) цілком

³²⁹ Вовк (Волков) Федір (Хведір) Кіндратович //Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.589.

³³⁰ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (По местным воспоминаниям и рассказам). [Дополнение: Карта запорожских поселений за Дунаем]. – 1883. – Т.5. – №1. – С.27-66; Т.5. – №2. – С.269-300.

випадково, під час своїх пенсіонерських виїздів за кордон наприкінці 80-х рр. XIX ст. Зокрема, відомо, що протягом 1885/6 – 1888 рр. С.Васильківський та М.Самокиш удосконалювали свою художню майстерність у Парижі, де окрім виконання власних творів, вони знайомилися з колекціями багатьох художніх музеїв і відвідували місцеві артистичні салони. Цікаво, що з 1887 р. у Парижі оселився й Ф.Вовк, але загальновідомі біографії вченого та художників, не дають відповіді на запитання щодо можливих контактів цих людей протягом згаданого часу.

Нарешті питання щодо достовірності зображення задунайського козака на малюнку невідомого художника, який потім, в альбомі “З української старовини” відтворив С.Васильківський. Це зображення безсумнівно є не лише формальною копією оригіналу, але й історично вивіреном зображувальним джерелом. В матеріалах Ф.Вовка, оприлюднених у “Киевской старине”, наводилися унікальні рядки спогадів одного з останніх задунайських козаків – Ананія Івановича Коломійця. В цих спогадах, зокрема, містився опис одягу задунайців: “... почти нищенская одежда, состоящая из полотняного “чекміня”, надетого сверх такого же сипяга, полотняных шаровар и “сиричуватих постолів”, рода башмаков из невыделанной свиной кожи, шерстю наружу...”³³¹. Як показав аналіз малюнка С.Васильківського, одяг зображеного ним задунайського козака, цілком відповідав описові. Крім того, загальний зовнішній вигляд намальованого запорожця підтверджував згадку А.Коломойця про те, що задунайські запорожці і в одязі, і в озброєнні повністю наслідували традиції дніпровських козаків. Цей самий факт підтверджують у своєму дослідженні військової форми чорноморських козаків Л. Білоусова та В. Харковенко, коли зазначають, що основна маса чорноморців на перших порах існування війська (80-ті рр. XVIII ст.) теж зберігала вірність запорозьким традиціям. Щоб відрізнити їх під час війни від так званих турецьких “невірних”, запорожців їм лише пов’язували на праву руку білу хустку³³².

Таким чином, образ задунайського запорожця, створений невідомим художником, імовірно, середини XIX ст. та відтворений С.Васильківським на сторінках альбому “З української старовини”, повністю відповідав історичним згадкам про зовнішній вигляд задунайців і в цьому сенсі заслуговує на увагу як достовірне джерело для дослідження історії побуту, озброєння та одягу цієї соціальної групи. Щодо достовірності зображення Дунавецької Січі, то воно також не підлягає сумніву, бо було виконане з натури людиною, яка відвідала ці місця і на власні очі бачила те, що малювала. На користь достовірності цього зображення також свідчать сучасні фото-

³³¹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – Т.5. – № 1. – 1883. – С.49.

³³² Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип.2. – С.154.

документи, які відображають особливості місцевості, де колись розташовувалася Задунайська Січ.

Olga Kovalevs'ka

“Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” in edition “From Ukrainian antiquity” of D.Yavornyts'kyi, S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh

The article is devoted to history of creation of appearances of “Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” on the pages of album “From Ukrainian antiquity”, prepared by S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh with participation of D.Yavornyts'kyi. In addition, it is studied the question on authenticity of these characters and on possibility of their using as reliable depictive historical source.

УДК 94(477.7):929Ковпак“17/18”

Сергій Краснобай

**КОЛОНІЗАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЮ СТАРШИНОЮ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ: ОПАНАС КОВПАК**

Стаття присвячена діяльності козацького полковника Опанаса Ковпака, його внеску в процес розвитку південноукраїнського регіону, показано характерний шлях переходу козацької старшини у російське дворянство.

Внесок окремих історичних діячів у справу соціально-економічного розвитку певних регіонів завжди привертав увагу дослідників. За радянської історіографії роль особистостей в історичних процесах дещо нівелювалась, тим більше, якщо це стосувалось вихідців з привілейованих верств населення, але на сучасному етапі все більше актуалізується увага до персоналій та їхньої діяльності. Дана робота присвячена Опанасу Федоровичу Ковпаку – козацькому полковнику часів Нової Січі. Постає його є маловідомою та малодослідженою, в тому числі через те, що наявна джерельна база обмежена лише військовою діяльністю О. Ковпака.

В історіографії можна прослідкувати різні оцінки особи О.Ковпака та його діяльності. Так, А.Скальковський³³³, М.Мурзакевич³³⁴, В.Модзалевський³³⁵ загалом позитивно оцінювали діяльність Опанаса Федоровича Ковпака. В.Голобуцький, розглядаючи соціально-економічні процеси часів Нової Січі називав Опанаса Ковпака експлуататорським елементом³³⁶. Подібну думку висловлювала Н.Полонська-Василенко. Вона писала, що під час Коліївщини неспокійно було і на самій Січі, прості козаки були невдоволені своїм економічним становищем і критикували старшинську верхівку за узурпацію влади та накопичення величезних статків. Негативні настрої запорозьких низів призвели до вибуху низки локальних

³³³ Скальковский А. А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 367 с.

³³⁴ Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак, новороссийский колонизатор// Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. XII. – С.462.

³³⁵ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – К., 1908. – 720 с.

³³⁶ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 95.